

Χρήστος Καρδαράς

Το οδοιπορικό του προξένου του ελληνικού κράτους Γ. Φοντάνα στη Β.Δ.

Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

Το βιλαέτι Μοναστηρίου, σύμφωνα με την διοικητική διαίρεση¹ της οθωμανικής διοίκησης στα τέλη του 19^{ου} αι., κατελάμβανε τον χώρο της Β.Δ. Μακεδονίας και αποτελούνταν, από πέντε σαντζάκια: του Μοναστηρίου, της Κορυτσάς, των Σερβίων, της Δίβρης και του Ελβασάν. Από αυτά, τα δύο τελευταία κατοικούνταν αποκλειστικά από Αλβανούς. Συνεπώς η μελέτη τους δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον για την ιστορία του ελληνισμού. Το μεγαλύτερο σαντζάκι από τα πέντε, που καταλάμβανε το βόρειο τμήμα του βιλαετίου, ήταν του Μοναστηρίου, το οποίο περιλάμβανε με την σειρά του πέντε καζάδες: του Μοναστηρίου, της Αχρίδος, του Περλεπέ, του Κιρτσόβου και της Φλωρίνης. Η πόλη του Μοναστηρίου² (Βιτώλια), πρωτεύουσα του ομώνυμου βιλαετίου, λόγω της εξαιρετικής γεωγραφικής της θέσης, είχε καταστεί στα τέλη του 19^{ου} αι. σημαντικός οδικός κόμβος και σημαντικό εμπορικό και διοικητικό κέντρο της Β.Δ. Μακεδονίας. Συγκεκριμένα στην πόλη είχε την έδρα του ο Ρούμελη βαλεσί (στρατάρχης της Ρούμελης) και αργότερα ο βαλής (γενικός διοικητής). Παράλληλα, το Μοναστήρι, μαζί με την Θεσσαλονίκη, αποτελούσαν τα μεγαλύτερα κέντρα του Ελληνισμού της βόρειας Μακεδονίας. Υπολογίζεται ότι στα τέλη του 19^{ου} αι. η πόλη είχε περίπου 30.000 κατοίκους, από τους οποίους 12-13.000 ήταν μουσουλμάνοι και 8-9.000 Έλληνες πατριαρχικοί. Γι' αυτό στο Μοναστήρι βρισκόταν η έδρα του ορθόδοξου μητροπολίτη Πελαγονίας και η έδρα του ελληνικού προξενείου. Στη θέση αυτή κατά την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αι. υπηρέτησαν αξιόλογοι διπλωματικοί υπάλληλοι του ελληνικού κράτους, όπως ο Γεώργιος Δοκός (από τον Μάιο 1882 έως τον Μάρτιο 1885), ο Κωνσταντίνος Πανουργιάς (από τον Μάρτιο 1885 έως τον Μάρτιο 1889) και ο Γουλιέλμος Φοντάνας (από τον Μάρτιο του 1889 έως τον Αύγουστο του 1890)³. Τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 1889, δηλαδή κατά την πρώτη φάση του

¹ Για την διοικητική διαίρεση της Μακεδονίας σε βιλαέτια, σαντζάκια και καζάδες, καθώς και στοιχεία για την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού τους, βλ. Χαρ. Πούλιος, «Διοικητική Διαίρεσις της Μακεδονίας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου*, Αθήνα 1911, σ. 162-165.

² Αναλυτικές πληροφορίες για το Μοναστήρι βλ. Στ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 131-216. Επίσης βλ. το οδοιπορικό στη Μακεδονία (1890-1892) του Victor Berard, *Τουρκία και Ελληνισμός*, Αθήνα 1987, σ. 174- 187.

³ Βλ. Επετηρίδες προσωπικού έμμισθων προξενικών Αρχών Υπουργείου Εξωτερικών (1880-1900).

Το οδοιπορικό του προξένου του ελληνικού κράτους στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

Μακεδονικού Αγώνα, ο πρόξενος Γ. Φοντάνας⁴, σύμφωνα με εντολή που έλαβε από το Υπουργείο Εξωτερικών⁵, έκανε περιοδεία σε σημαντικές πόλεις του βιλαετίου Μοναστηρίου, για να ερευνήσει επιτόπου την κατάσταση, να αποτυπώσει εγγράφως τα προβλήματα του Ελληνισμού αλλά και να διατυπώσει τις απόψεις του για την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τις 9 Μαΐου 1886 έως τις 24 Οκτωβρίου 1890, υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης⁶ του Χαριλάου Τρικούπη ήταν ο Στέφανος Δραγούμης⁷, σημαντικός πολιτικός και μετέπειτα πρωθυπουργός (Ιανουάριος-Οκτώβριος 1910), ο οποίος για μια περίπου τριακονταετία έπαιξε σημαντικό ρόλο στους αλυτρωτικούς αγώνες της Μακεδονίας.

Στόχος της ανακοίνωσης είναι, με βάση τις ανέκδοτες εκθέσεις του έλληνα διπλωμάτη, τις οποίες εντοπίσαμε στο Αρχείο ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), να παρουσιάσει τις πολύτιμες πληροφορίες, που αντλήθηκαν από αυτές και οι οποίες αναφέρονται στην περιγραφή του οδικού δικτύου της Β.Δ. Μακεδονίας, στην εθνική ταυτότητα των πληθυσμών, στη δράση της ρουμανικής προπαγάνδας⁸ ανάμεσα στους πληθυσμούς, στην εκπαιδευτική κατάσταση⁹ του Ελληνισμού, στις έριδες που ταλάνιζαν τις ελληνικές κοινότητες αλλά και στην επιφυλακτική στάση των κατοίκων απέναντι στον Έλληνα διπλωμάτη και στις αιτίες της. Επίσης, καταγράφονται οι προτάσεις που έκανε ο πρόξενος για την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου της Β.Δ. Μακεδονίας. Συγκεκριμένα στη διάρκεια αυτού του οδοιπορικού, ο Γ. Φοντάνας επισκέφθηκε σημαντικές πόλεις και κωμοπόλεις: το Κρούσοβο, την

⁴ Ο Γουλιέλμος Φοντάνας εισήλθε στο Διπλωματικό Σώμα, το 1865, ως δόκιμος. Διετέλεσε Γραμματέας Α΄ στην Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως το 1869, στην Βηρυτό το 1877, πρόξενος στο Πόρτ Σάιντ το 1882, στο Γαλάτσιο το 1884, στο Ταϊγάνιο το 1888, στο Μοναστήρι το 1889-1890, στη Λάρνακα το 1890 και στη Βηρυτό το 1892. Το 1895 έλαβε τον βαθμό του Γενικού Προξένου. Το 1899 υπηρέτησε πρόξενος στη Φιλιππούπολη, το 1904 στην Αδριανούπολη και το 1910 στην Οδησό. Βλ. Επετηρίδες προσωπικού έμμισθων προξενικών Αρχών του Υπουργείου Εξωτερικών (1880-1910).

⁵ Βλ. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας*, Αθήνα, 1989, σ. 424.

⁶ Επρόκειτο για την πέμπτη κατά σειρά κυβέρνηση, που σχημάτισε ο Χαρ. Τρικούπης από τον Απρίλιο του 1875, οπότε είχε γίνει για πρώτη φορά πρωθυπουργός.

⁷ Αναλυτικά στοιχεία για την ζωή και την δράση του Στ. Δραγούμη βλ. Ευάγγελος Κωφός, «Στέφανος Δραγούμης» στο Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Αθήνα 1990, τ. 3, σ. 308-309.

⁸ Για την ρουμανική προπαγάνδα βλ. Ευ. Αβέρωφ, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού ζητήματος*, Αθήνα 1948 και Ν. Βλάχος, *το Μακεδονικόν, ό.π.*, σ. 190-197 και Ελ. Νικολαΐδου, *Η ρουμανική προπαγάνδα στο βιλαέτι Ιωαννίνων και στα βλαχόφωνα χωριά της Πίνδου, τ. Α΄, (μέσα 19^{ου} αι.- 1900)*, Ιωάννινα 1995 και Κ. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 163-170 και Χρ. Καρδαράς, «Η ρουμανική προπαγάνδα στη Ν.Δ. Μακεδονία κατά την δεκαετία του 1880», Πρακτικά του ΙΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 251-268.

⁹ Για την εκπαιδευτική κατάσταση στο βιλαέτι Μοναστηρίου βλ. Στ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 131-216 και Αθ. Καραθανάσης, «Τα ελληνικά σχολεία στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία», σ. 146- 163, στο συλλογικό έργο *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, τόμ. Α΄, επιμ. Ι. Κολιόπουλος- Ι. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη.

Κορυτσά, την Καστοριά, την Χρούπιστα, την Κλεισούρα, το Πισοδέρι, την Φλώρινα και την Αχρίδα.

Το Κρούσοβο¹⁰

Η περιοδεία του πρόξενου άρχισε στις 17 Σεπτεμβρίου 1889, με άμαξα και την πρώτη πόλη την οποία επισκέφθηκε ήταν το Κρούσοβο¹¹, επειδή είχε ακούσει από διάφορες πηγές ότι η ρουμανική προπαγάνδα είχε επιτελέσει τα τελευταία έτη μεγάλες προόδους. Η περιγραφή της διαδρομής είναι λεπτομερής: *«Η οδός είνε ομαλή και κανονική μέχρι του Πετιλέ-Χάνι. Εκείθεν δε μέχρι Κρουσόβου είνε απλώς κεχαραγμένη η αμαξιτή οδός, αλλά δεν εκτίσθη εισέτι, και εις πολλά μέρη, όπου η πεδιάς παρουσιάζει κυρτότητας ή χαράδρας, η άμαξα μετά δυσκολίας διέρχεται»*. Στη συνέχεια καταγράφονται όλα τα χωριά από τα οποία περνούσε ο δρόμος. Σχεδόν όλα, ήταν βουλγαρόφωνα και, ενώ ανήκαν στην περιφέρεια της μητρόπολης Πελαγονίας, είχαν αποσκιρτήσει από αυτήν και είχαν προσχωρήσει στη βουλγαρική Εξαρχία. Επίσης υπήρχε μικρός αριθμός τουρκικών χωριών. Η πόλη του Κρουσόβου ήταν χτισμένη αμφιθεατρικά στο ομώνυμο όρος *«κατέχουσα γραφικότητα την θέσιν»*, περιείχε περίπου 2.000 οικίες, δηλαδή περίπου 9.000-10.000 κατοίκους, υπό την διοίκηση μουδέρη, ο οποίος όμως είχε περιορισμένη διοικητική εξουσία και δικάζε ως ειρηνοδίκης, υποθέσεις μέχρι του ποσού των 150 γροσίων. Οι Κρουσοβίτες κυρίως επιδίδονταν στον εμπόριο και γι' αυτό ξενιτεύονταν προς διάφορες πόλεις της ευρωπαϊκής Τουρκίας και του εξωτερικού. Έτσι δημιουργήθηκαν κοινότητες Κρουσοβιτών στην Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Μοναστήρι, Αχρίδα, Κορυτσά, Ιωάννινα, Σέρρες, Δράμα, καθώς και στο ελληνικό κράτος, στη Σερβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Αίγυπτο, Αυστρία, Ρωσία, Ιταλία ακόμη και στην Αμερική και στην Αυστραλία¹². Αρκετοί επίσης ήταν διεσπαρμένοι και στη Μακεδονία ως έμποροι και χτίστες. Οι πρόκριτοι των Ελλήνων της πόλης ήταν: ο ιατρός Νικόλαος Κρά(έ)στας, ο έφορος των ελληνικών σχολείων, ο Αδάμ Καλιστήρης, ο Γεώργιος Ζηγαδάσης, ο Ι. Ζόγου, ο πρώην δήμαρχος Βοσνιακός, οι οικογένειες Κιτσέα, Παπάζογλου, Βόλου, Κατσογιάννη και Θωμά Κούπα. Ο πρόξενος, κατά την διήμερη

¹⁰ Τα στοιχεία βλ. στην ανέκδοτη έκθεση 11 σελίδων του προξενου Γ. Φοντάνα, βλ. ΑΥΕ/ 1889/ Β Αρχείο/ Β. Ελληνικόν Προξενείον εν Βιτωλίοις / αρ. πρ. 636/2-10-1889/ Γ. Φοντάνας προς Υπουργείο Εξωτερικών.

¹¹ Το Κρούσοβο βρισκόταν σε απόσταση 45 περίπου χιλιομέτρων βόρεια του Μοναστηρίου και θεωρείτο το προχωρημένο φυλάκιο των Ελλήνων. Σχετικά βλ. Νικ. Μπάλλα, *Ιστορία του Κρουσόβου*, Θεσσαλονίκη 1962 και Στ. Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σ. 140-143.

¹² Βλ. Ν. Μπάλλα, *ό.π.* σ. 33-34.

Το οδοιπορικό του προξένου του ελληνικού κράτους στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

παραμονή του στην πόλη, φιλοξενήθηκε από τον έμπορο Κων. Κετσέα, που ήταν εγκαταστημένος στο Κάιρο και είχε επιστρέψει στην πατρίδα του για το καλοκαίρι. Στα ελληνικά σχολεία, που ήταν σε καλή κατάσταση, υπό την διεύθυνση του σχολάρχη Περικλή Τσίλη, φοιτούσαν 664 μαθητές στις διάφορες βαθμίδες. Συγκεκριμένα, στο νηπιαγωγείο φοιτούσαν 300 νήπια, αγόρια και κορίτσια, στο Παρθεναγωγείο 120, στην Αστική σχολή 200 και στις τρεις πρώτες γυμνασιακές τάξεις 44 παιδιά. Όσον αφορά στο εκπαιδευτικό προσωπικό: α. στην αστική σχολή και στο γυμνάσιο, εκτός από τον σχολάρχη, υπηρετούσαν πέντε δάσκαλοι, που είχαν όλοι καταγωγή από το Κρούσοβο και ήταν απόφοιτοι του Γυμνασίου των Βιτωλίων, β. στο Παρθεναγωγείο, υπηρετούσε μια διευθύντρια από την Θεσσαλονίκη, με μία βοηθό από το Κρούσοβο και γ. στο νηπιαγωγείο, μία νηπιαγωγός με μία βοηθό.

Όσον αφορά το εθνικό φρόνημα των κατοίκων της πόλης, η παρατήρηση του προξένου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: « *Το ελληνικόν φρόνημα εν Κρουσόβο δυστυχώς τυγχάνει λίαν χλιαρόν, ως ξενικόν προϊόν, άσχετον προς το μέλλον του τόπου*¹³». Τα ρουμανικά σχολεία της πόλης¹⁴, σύμφωνα με τις πληροφορίες του προξένου το 1889, είχαν συνολικά 160 μαθητές, ενώ σύμφωνα με άλλη καταγραφή¹⁵, το 1890, είχαν 220 μαθητές, δηλαδή, όπως και να ήταν, είχαν περίπου το ¼ των μαθητών σε σύγκριση με τα ελληνικά. Παρόλη αυτή την εκπαιδευτική υπεροχή του ελληνισμού, η κωμόπολη, όπως σημείωνε ο πρόξενος «*κατά το πλείστον ερουμάνιζε*». Αυτό οφειλόταν, κατά την άποψή του, στο θάρρος και στην αποφασιστικότητα των προυχόντων, που πρόσκεινταν στη ρουμανική προπαγάνδα, δηλαδή του ιερέα Κορνέλη και του διευθυντή των ρουμανικών σχολείων Τσουνέσκου, που είχε αποδειχθεί πολύ δραστήριος, ευφυής και κατάλληλος να εισδύσει σε όλες τις οικογένειες και να τις προσελκύσει στη ρουμανική εθνική ιδέα. Αντίθετα ο Έλληνας σχολάρχης Τσίλης, αν και υπερείχε από την άποψη της μόρφωσης, υστερούσε στον ζήλο και την διοικητική ικανότητα.

Γενικά, ο Ελληνισμός στο Κρούσοβο συγκεντρωνόταν κυρίως στα σχολεία, επειδή ο λόγος που κινούσε τους γονείς να στέλνουν τα παιδιά τους σ' αυτά, ήταν το συμφέρον, αφού τα ελληνικά σχολεία ήταν ασύγκριτα ανώτερα από τα ρουμανικά και

¹³ ΑΥΕ/ό.π./αρ. πρ. 636/2-10-1889, σ. 5.

¹⁴ Σύμφωνα με τις ρουμανικές στατιστικές, που παραθέτει ο V. Berard, *Τουρκία και Ελληνισμός, Οδοιπορικό στη Μακεδονία*, Αθήνα 1987, σ. 306-307, το έτος 1868, τα ρουμανικά σχολεία αρρένων του Κρουσόβου είχαν 133 μαθητές και τα σχολεία των θηλέων, το 1879, 87 μαθήτριες.

¹⁵ Κων. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος ελληνισμός*, ό.π., σ. 104.

η ελληνική γλώσσα αναγκαία για τον βιοπορισμό. Γι' αυτό ο πρόξενος διατύπωνε την υπόθεση ότι, αν στο Κρούσοβο συστήνονταν γερμανικά ή γαλλικά σχολεία ανώτερα από τα ελληνικά, οι κάτοικοι, από εκπαιδευτική άποψη, θα ήταν πρόθυμοι «να γερμανίζουν και να γαλλίζουν παρά να ελληνίζουν». Ήταν φανερό, σύμφωνα με τον πρόξενο, ότι ο λόγος που τους έφερνε πιο κοντά στην ελληνική εθνική ιδέα ήταν το γεγονός ότι ο ελληνικός εκπαιδευτικός μηχανισμός τους παρείχε περισσότερες δυνατότητες επαγγελματικής και κοινωνικής ανέλιξης.

Η αποστολή πολλών εφημερίδων από την Ρουμανία προς τους κατοίκους του Κρουσόβου και κυρίως αυτών που καταφέρονταν με φανατισμό κατά του Ελληνισμού, όπως η *Telegraful Macedonia*, ήταν ένα από τα μέσα που χρησιμοποιούσε η ρουμανική προπαγάνδα για την επίτευξη των στόχων της. Αντίθετη κατάσταση επικρατούσε μεταξύ του ελληνικού στοιχείου· οι μόνοι από τους Έλληνες, που ελάμβαναν τον *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης, ήταν ο μητροπολίτης Πρεσπών και ο ιατρός Κρέστας.

Όσο για την γλώσσα που μιλούσαν οι κάτοικοι του Κρουσόβου, ο πρόξενος σημείωνε, ότι όλοι χωρίς καμία εξαίρεση ακόμη και οι «ελληνίζοντες» και οι δάσκαλοι, στο οικογενειακό τους περιβάλλον χρησιμοποιούσαν την βλαχική γλώσσα. Οι γυναίκες μάλιστα, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, αγνοούσαν τελείως την ελληνική. Έτσι ήταν φυσικό το γεγονός ότι κανένα από τα 300 νήπια, που φοιτούσαν στο νηπιαγωγείο, δεν γνώριζε ελληνικά. Και βέβαια ήταν αδύνατον μια νηπιαγωγός, της οποίας η μητρική γλώσσα ήταν επίσης η βλαχική, να διδάξει ελληνικά σε τόσα πολλά νήπια. Αντίθετα στο ρουμανικό νηπιαγωγείο τα πράγματα ήταν απλούστερα, διότι τα παιδιά που εγγράφονταν ήταν ήδη 5-6 ετών και γνώριζαν προφορικά την βλαχική γλώσσα. Γι' αυτό μάθαιναν εύκολα ανάγνωση και γραφή.

Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση του προξένου ότι, κατά την επίσκεψή του, στο Κρούσοβο από τους «ελληνίζοντες», δεν τον επισκέφθηκαν ούτε οι έφοροι ούτε οι επίτροποι της εκκλησίας, πιθανότατα από φόβο προς τις τοπικές οθωμανικές αρχές αλλά και προς τα όργανα της ρουμανικής κίνησης. Εξαίρεση αποτέλεσαν ο ιατρός Κρέστας, ο πατέρας του, ο έμπορος Κ. Κετσέας, ο θείος του Μαρτίνης και ο μητροπολίτης Πρεσπών. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι, αν και ήταν

Το οδοιπορικό του προξένου του ελληνικού κράτους στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

δεδομένη η αντιπαράθεση¹⁶ των προξένων του ελληνικού κράτους με τους μητροπολίτες του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα ζητήματα της διαχείρισης του υπόδουλου Ελληνισμού, στην προκείμενη περίπτωση, ο πρόξενος δεν δίστασε να αναγνωρίσει στον μητροπολίτη θετικά στοιχεία: «*Ο Μητροπολίτης Πρεσπών φαίνεται άνθρωπος αγαθός, ευθύς, πεπαιδευμένος, ιταμός μεν κατά το φαινόμενο, αλλά κατά βάθος επιεικέστατος προς πάντας*¹⁷». Όμως αν και κατανοούσε την άθλια κατάσταση για τα ελληνικά συμφέροντα, δεν έπαιρνε πρωτοβουλίες για να την βελτιώσει, όχι επειδή του έλειπε το ελληνικό αίσθημα αλλά περισσότερο, επειδή συναισθανόταν την αδυναμία του και τελικά δεν είχε επιρροή. Η ζωή του, αντίθετα ίσως με αυτό που θα φανταζόταν κανείς, ήταν απολύτως λιτή¹⁸.

Οι τελευταίες παρατηρήσεις που έκανε ο πρόξενος έχουν ιδιαίτερη αξία. Σχεδόν όλοι οι Κρουσοβίτες είχαν επηρεαστεί από τον βλαχισμό. Χαρακτηριστικά ανέφερε ότι ακόμη και ο γιατρός Κρέστας, «*ο φοίνιζ των Ελλήνων*» στο Κρούσοβο, του οποίου η δράση είχε αναμφισβήτητα ελληνικό χαρακτήρα, πίστευε ότι όλοι οι βλάχοι της Μακεδονίας προέρχονταν από την Ρουμανία. Τα αίτια της κατάστασης αυτής, σύμφωνα με τον πρόξενο, ήταν πολλά αλλά κυρίως οφειλόταν στην αδιαφορία της Μητρόπολης.

Τα μέτρα που πρότεινε για την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου του Κρουσόβου ήταν πολιτικά και οικονομικά. Συγκεκριμένα πρότεινε: α. την προσέγγιση από τις ελληνικές προξενικές αρχές των Κρουσοβιτών, που εμπορεύονταν στην Αίγυπτο και στη Ρουμανία, οι οποίοι κάθε χρόνο επέστρεφαν στην πατρίδα τους, όπου είχαν τις οικογένειές τους και β. την πίεση και τον αποκλεισμό του φανατικού αρχιποιμένα Μάτσα από τις ελληνικές αρχές στα σύνορα, γεγονός που θα προκαλούσε την οικονομική του καταστροφή.

¹⁶ Αναλυτικά για την σύγκρουση προξένων και μητροπολιτών Μακεδονίας και Θράκης, όπου παρουσιάζονται και συγκεκριμένες περιπτώσεις, βλ. Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο αλύτρωτος Ελληνισμός της Μακεδονίας, Θράκης και Ηπείρου, Μετά το Συνέδριο του Βερολίνου*, Αθήνα 1996, σ. 211-233 και Ε.Κοφός, «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the Irredentist Policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies* IV (2) 1986, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

¹⁷ ΑΥΕ/ό.π./ αρ. πρ. 636/2-10-1889, σ. 9

¹⁸ «*Η Αυτού Σεβασμιότης κατοικεί εις πενιχρόν τινά οικίσκον... όστις στερείται παντελώς επίπλων, πλήν ξυλίνης τινός λευκής τραπέζης και τουρκικού καναπέ εκ βαμβακερού πεπαλαιωμένου υφάσματος και καταγής τάπητος εκ τριχών ερίφων... ουδέν άλλο περιέχει η αίθουσα της Μητροπόλεως*», βλ. ΑΥΕ/ό.π./ αρ. πρ. 636/2-10-1889, σ.9.

Η Κορυτσά¹⁹

Η αναχώρηση του προξένου από το Μοναστήρι για την Κορυτσά έγινε στις 21 Σεπτεμβρίου 1889 και έφτασε στην πόλη ύστερα από ταξίδι τριών ημερών. Ο δρόμος βρισκόταν, σύμφωνα με την έκθεσή του, σε άριστη κατάσταση: «*Η οδός από Βιτωλίων μέχρι Κορυτσάς διατηρείται εν καλλίστη καταστάσει. Είνε καλώς και τεχνικώς κεχαραγμένη, σχετικώς δ' ευρεία και στερεά, ως ρωμαϊκή οδός και αξία του ευρωπαϊκού πολιτισμού*²⁰». Είχε οδούς επί το πλείστον κανονικές και καθαρές «*διηρημένας σταυροειδώς κατά το Αμερικανικόν σύστημα*». Αυτό οφειλόταν, σύμφωνα με τον πρόξενο, στα δημόσια έργα, που είχαν εκτελεστεί στην περιφέρεια της νομαρχίας από τον δραστήριο Τούρκο Γενικό Διοικητή Εγιούπ²¹ πασά.

Η Κορυτσά, δεύτερη πόλη στο βιλαέτι μετά το Μοναστήρι, το 1889 είχε πληθυσμό 15.000 περίπου κατοίκους, από τους οποίους τα 2/3 ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και οι υπόλοιποι Τουρκαλβανοί. Όσο για το ευρύτερη διοικητική περιφέρεια (σαντζάκι) Κορυτσάς, σύμφωνα με την επίσημη απογραφή της περιόδου 1881-1893, το ελληνικό στοιχείο κατείχε πληθυσμιακά την δεύτερη θέση. Αναλυτικά το σαντζάκι είχε 76.489 Μουσουλμάνους, 60.682 Έλληνες και 37.722 Βούλγαρους κατοίκους²².

Όσον αφορά στη δράση των προπαγανδιστικών κινήσεων, ο πρόξενος σημείωνε ότι στα τέλη του 19^{ου} αι. άρχισε να οργανώνεται στην Κορυτσά η αλβανική προπαγάνδα, με στόχο να αξιοποιήσει την γλωσσική κατάσταση των κατοίκων. Τον πυρήνα της κίνησης τον αποτέλεσαν λιγοστοί «αλβανόφρονες» και ορισμένοι Τουρκαλβανοί μπέηδες, στα πλαίσια της δράσης του «Αλβανικού Συνδέσμου²³», που ιδρύθηκε στην Πριζρένη (1878), στις παραμονές του Συνεδρίου

¹⁹ Τα στοιχεία για την Κορυτσά βλ. στην ανέκδοτη έκθεση 11 σελίδων του προξένου Γ. Φοντάνα, βλ. ΑΥΕ/ 1889/ Β Αρχείο/ Β. Ελληνικόν Προξενείον εν Βιτωλίαις / αρ. πρ. 637/2-10-1889/ Γ. Φοντάνας προς Υπουργείο Εξωτερικών. Επίσης βλ. Αδέλα Ισμουρλιάδου, *Κορυτσά, Εκπαίδευση-Ενεργέτες-Οικονομία, 1850-1908*, Θεσσαλονίκη 1997.

²⁰ Αναλυτικά ο πρόξενος έγραφε: «*Από της Στένιας ανερχομένη αύτη επί των αποκρήμων άκρων του όρους βαίνει παραλλήλως και κυκλοτερώς των λιμνών των Πρεσπών*», βλ. ΑΥΕ/ ό.π., /αρ. πρ. 637/2-10-1889, σ. 2-3.

²¹ Για την φιλελληνική δράση του Γενικού Διοικητή Βιτωλίων, Στρατάρχη Αχμέτ Εγιούπ πασά βλ. την έκθεση του προξένου Βιτωλίων Γ. Δοκού της 15 Φεβρουαρίου 1883, στο Χρ. Καρδαράς, *Πηγές της ιστορίας του νεότερου Ελληνισμού*, Αθήνα 2010, σ. 208-211, με την οποία ο πρόξενος πρότεινε στο Υπουργείο Εξωτερικών να απονεμηθεί το ανώτατο παράσημο του ελληνικού κράτους στον Εγιούπ πασά, επειδή σε πολλές περιπτώσεις είχε προστατεύσει τον Ελληνισμό της Δυτικής Μακεδονίας από την δράση του βουλγαρικής Εξαρχίας και της ρουμανικής προπαγάνδας.

²² Βλ. Β. Γούναρης, «*Δημογραφικές εξελίξεις στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία*» στο συλλογικό έργο *Η Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, σ. 47.

²³ Για την ίδρυση του «Αλβανικού Συνδέσμου» βλ. Kr. Frasher, «*Les traits distinctifs de l' ideologie de la Ligue Albanaise de Prizren (1878-1881)*», Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου, *Η*

Το οδοιπορικό του προξένου του ελληνικού κράτους στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

του Βερολίνου, με στόχο «την προστασία των δικαιωμάτων του Αλβανικού έθνους²⁴» και την στήριξη τόσο της Ιταλίας όσο και της Αυστρίας για την προώθηση των συμφερόντων τους στα Βαλκάνια. Η πρώτη διαπίστωση του προξένου ήταν ότι το κύριο πρόβλημα που ταλάνιζε την ελληνική κοινότητα της πόλης ήταν η ένταση που είχε δημιουργηθεί, εξαιτίας του αγώνα τον οποίο η Μητρόπολη του Πατριαρχείου, μαζί με τμήμα του ελληνικού στοιχείου, διεξήγαγε κατά του Αλιό-μπεη (Αλιό-βέη)²⁵. Ο συγκεκριμένος μπέης θεωρείτο, σύμφωνα με έκθεση²⁶ του προηγούμενου προξένου στο Μοναστήρι Κων. Πανουργιά, ο διασημότερος Αλβανός φύλαρχος «ο μόνος αίτιος πάσης δυσπραγίας των χριστιανών και ο υποστηρίζων τους ληστές και πάντας τους κακούργους της περιφέρειάς εκείνης, δι'ων εμποιεί τοις χριστιανοίς τον φόβον», ο οποίος μάλιστα συνεργαζόταν με τους πράκτορες της ρουμανικής προπαγάνδας για να εξασθενήσει ακόμη περισσότερο τον Ελληνισμό. Ήταν φυσικό λοιπόν μια τέτοια παρουσία να προκαλέσει έριδες και διχασμό μεταξύ των κατοίκων.

Ο πρόξενος Γ. Φοντάνας, κατά την επίσκεψή του στην Κορυτσά, προκειμένου να ακούσει αντικειμενικά τις απόψεις των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, δηλαδή της συμπολίτευσης με την Μητρόπολη στον αγώνα κατά του Αλιόμπεη και της αντιπολίτευσης, δεν δέχθηκε την φιλοξενία που του πρόσφεραν διάφοροι τοπικοί παράγοντες. Όμως από την συμπολίτευση τον επισκέφθηκαν αμέσως ο Βίμπλης, ο γιατρός Μάνος και ο Δ. Ιατρού και άλλοι δευτερεύοντες τοπικοί παράγοντες, ενώ από την αντιπολίτευση ο Χρήστος Νίκος, ο Χαράλαμπος Μόσχας, ο γιατρός Βαλαούρης και ο Ιωάννης Μάνος. Μετά την ακρόαση των δύο πλευρών, ο πρόξενος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε ουσιαστικό θέμα για να διχάσει την ελληνική κοινότητα. Τα πραγματικά αίτια της διένεξης, σύμφωνα με τον πρόξενο, ήταν προσωπικοί λόγοι «προσβεβλημμένοι φιλοτιμίας και ακράτητοι κενοδοξία», που είχαν οδηγήσει ευτελή ζητήματα να λάβουν σοβαρό και επικίνδυνο χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα «Αλβανιστές», δηλαδή εκπροσώπους της Αλβανικής ιδέας, δεν μπορούσε να βρει κανείς ανάμεσα στα διακεκριμένα μέλη της ελληνικής παροικίας. Οι χριστιανοί της Κορυτσάς είχαν συνειδητοποιήσει ότι η αλβανική ιδέα δεν

τελευταία φάση της Ανατολικής κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881), Βόλος 1981, Αθήνα 1983, σ. 257-268. και Νικ. Βλάχου, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού ζητήματος*, Αθήνα 1935, σ. 31-34 και 202-206. Επίσης βλ. Μ. Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου, *Οι Βαλκανικοί λαοί, Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14^{ος}-19^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 281-284.

²⁴ Edgar Hosch, *The Balkans, a short history from Greek times to the present day*, London 1972, σ. 143

²⁵ Σχετικά με την δράση του Αλβανού φύλαρχου Αλιό-μπεη στην επαρχία Κορυτσάς, βλ. Ν. Βλάχου, *Το Μακεδονικόν, ό.π.*, σ. 202.

²⁶ ΑΥΕ/ 1887/ Β. Ελληνικόν Προξενείον εν Βιτωλίαις / αρ. πρ. 2016/ 5 Οκτωβρίου 1887/ Κων. Πανουργιάς προς Υπουργείο Εξωτερικών.

μπορούσε να συμβιβαστεί με τα συμφέροντα και τις προσδοκίες τους. Εξάλλου με άλλη μορφή τους έφερνε την ιδέα της κατάκτησης, της καταπίεσης και της τυραννίας.

Τις υποθέσεις της μητρόπολης Κορυτσάς διηύθυνε ένας «νέος, ευμαθής και αγχίνους» αρχιδιάκονος, τελειόφοιτος της σχολής της Χάλκης, επειδή ο μητροπολίτης Κορυτσάς, απουσίαζε το περισσότερο χρόνο στην Πρεμετή. Θα μπορούσε να είναι καταλυτικός παράγοντας για την αποκατάσταση των κοινοτικών πραγμάτων, αν δεν ήταν βίαιος και εμπαθής. Όμως λόγω αυτών ακριβώς των χαρακτηριστικών του, συγκρατούσε σταθερά τους χριστιανούς γύρω από την μητρόπολη στον αγώνα κατά του Αλιόμπη αλλά και καθιστούσε αδύνατη την προσέγγιση και την συμφιλίωση των δύο πλευρών.

Στην έκθεσή²⁷ του ο πρόξενος εξέφραζε την απαισιοδοξία του για ενδεχόμενη συμφιλίωση των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, εξαιτίας: α) της ακαταλληλότητας του Μητροπολίτη και β) των κομματικών λόγων αλλά και γ) των προσωπικών συμφερόντων. Κατά την άποψη του πρόξενου, ο μόνος τρόπος για την αποφυγή περισσότερων και αθεράπευτων δεινών, για την αποκατάσταση της κανονικής λειτουργίας των κοινοτικών πραγμάτων στην Κορυτσά και για την αντιμετώπιση της κομματικής διαίρεσης απέναντι στον κίνδυνο, που απειλούσε τα εθνικά συμφέροντα, ήταν ο διορισμός ενός ιεράρχη, αντάξιου του εθνικού αγώνα, ο οποίος θα διέθετε την απαραίτητη ηθική ισχύ και την επιβλητικότητα, ώστε να εκπληρώσει την υψηλή και δύσκολη αποστολή του. Εξάλλου την ακαταλληλότητα του συγκεκριμένου μητροπολίτη για την διοίκηση της επαρχίας αυτής, ομολογούσαν όλοι, και οι συμπολιτευόμενοι και οι αντιπολιτευόμενοι.

Όσο για το αλβανικό στοιχείο της Κορυτσάς, παρά τις θυσίες, δεν μπορούσε να προοδεύσει και έτσι, ενώ το προηγούμενο έτος είχε 60 μαθητές, το έτος 1889-1890 είχαν μειωθεί σε 40²⁸. Οι δύο δάσκαλοι του σχολείου, ο ένας για τα αλβανικά και ο άλλος για τα ελληνικά, μιλούσαν «κάλλιστα» την ελληνική γλώσσα και την χρησιμοποιούσαν στις μεταξύ τους συνομιλίες. Αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός ότι οι Αλβανοί μπέηδες δεν είχαν συστήσει κανένα άλλο αλβανικό σχολείο στην τουρκική συνοικία και το μόνο που υπήρχε, βρισκόταν στη χριστιανική συνοικία, στο οποίο φοιτούσαν ελάχιστοι οθωμανοί μαθητές.

²⁷ ΑΥΕ/ ό.π./ αρ. πρ. 637/2-10-1889, σ. 8-9.

²⁸ Αναλυτικά για το αλβανικό σχολείο Κορυτσάς βλ. Αδ. Ισμουρλιάδου, *Κοριτσά, ό.π.*, 1997, σ. 82-92 και σ. 130, όπου η συγγραφέας συμπεραίνει ότι το αλβανικό σχολείο, παρά τους ανταγωνιστικούς σκοπούς του και την προσπάθεια να μιμηθεί τα ελληνικά σχολεία, σημείωσε φθίνουσα πορεία λόγω της έλλειψης μαθητών.

Το οδοιπορικό του προξένου του ελληνικού κράτους στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

Εκτός από το αλβανικό σχολείο, στην Κορυτσά υπήρχε και βλαχικό σχολείο στο οποίο φοιτούσαν, το 1889, 50 μαθητές αλλά και βουλγαρικό σχολείο στο οποίο φοιτούσαν 10 μόνο μαθητές. Οι δάσκαλοι και των τριών αυτών σχολείων ήταν συνασπισμένοι εναντίον του ελληνικού στοιχείου και είχαν κάθε δυνατή προστασία από τους μπέηδες, οι οποίοι από τότε που είχε αρχίσει ο αγώνας κατά του Αλιόμπεη, ενεργούσαν λυσσαλέα κατά του Ελληνισμού. Παρ' όλα αυτά τα ελληνικά σχολεία²⁹ βρίσκονταν σε ακμή και ο αριθμός τους όχι μόνον δεν ελαττωνόταν αλλά αντίθετα αυξανόταν. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέθετε ο Eduard Stanford, στην Κορυτσά, το 1877, λειτουργούσαν 4 ελληνικά σχολεία (1 Στοιχειώδους παιδείας, 1 Δημοτικό, 1 Ελληνικό και 1 Θηλέων) με 550 συνολικά μαθητές³⁰. Όπως προκύπτει λοιπόν από τα αριθμητικά δεδομένα ήταν ολοφάνερη η επικράτηση της ελληνικής εκπαίδευσης στην Κορυτσά.

Στην Κορυτσά ο πρόξενος συνάντησε τον μητροπολίτη Καστοριάς, τον οποίο παρακίνησε να επιδώσει στον μουτεσαρίφη τακρίριο³¹ για την απαλλαγή από την παράνομη κράτηση στη Καστοριά των προκρίτων της Κλεισούρας, που κατηγορούνταν, χωρίς αποδεικτικά στοιχεία, για τον φόνο του οπλοφόρου φύλακα του αρχηγού της ρουμανικής προπαγάνδας Απ. Μαργαρίτη.

Η Καστοριά³²

Ο πρόξενος αναχώρησε από την Κορυτσά στις 24 Σεπτεμβρίου, με άμαξα, για την Καστοριά, όπου έφτασε μετά από δώδεκα ώρες. Η οδός από την Κορυτσά για την Καστοριά ήταν, σε γενικές γραμμές, ομαλή και κανονική, εκτός από ορισμένα της σημεία, που είχαν καταστραφεί από παραπόταμους του Αλιάκμονα και από επιχωματώσεις, που είχαν κατέβει από τα υπερκείμενα βουνά. Ο πρόξενος περιέγραφε αναλυτικά την διαδρομή και ανέφερε τα ονόματα όλων των χωριών από τα οποία περνούσε ο δρόμος: *«Η Καστοριά αποτελεί γραφικωτάτην χερσόνησον επί της λίμνης εκτισμένη επί αμφιθεατρικής κλίσεως»*. Την πρώτη νύχτα, επειδή δεν είχε

²⁹ Σχετικά βλ. Σ. Βούρη, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κορυτσά, 1880-1912», *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1992, σ. 311-337.

³⁰ Τα στοιχεία από τον «Εθνολογικό Χάρτη της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και της Ελλάδας» του Ε. Stanford, που δημοσιεύθηκε στο Λονδίνο το 1876, βλ. δημοσιευμένα V. Berard, *Τουρκία και Ελληνισμός, ό.π.*, σ. 278.

³¹ Τακρίριο: υπόμνημα ή έκθεση, που εκδίδεται από ορισμένη αρχή. Μπορεί να είναι διαπιστωτική πράξη και να περιλαμβάνει αίτημα.

³² Τα στοιχεία για την Καστοριά βλ. στην ανέκδοτη έκθεση 18 σελίδων του προξένου Γ. Φοντάνα, βλ. ΑΥΕ/ 1889/ Β Αρχείο/ Β. Ελληνικόν Προξενείον εν Βιτωλίοις / αρ. πρ. 638/2-10-1889/ Γ. Φοντάνας προς Υπουργείο Εξωτερικών.

ειδοποιήσει κανένα για την άφιξή του, την πέρασε σε ξενώνα, με τον Αυστριακό πρόξενο, ο οποίος τον είχε ακολουθήσει μέχρι την Καστοριά.

Η Καστοριά, που είχε ιδιαίτερη εμπορική κίνηση, κυρίως εξαιτίας της παραγωγής μεγάλων ποσοτήτων δερμάτων και γουνών, αριθμούσε στα μέσα του 19^{ου} αι. περίπου 6.000 κατοίκους³³ (4.500 Έλληνες, 1.000 Εβραίους και 500 Τούρκους³⁴). Σύμφωνα με τον περιηγητή V. Berard, το 1890-1892, η μουσουλμανική συνοικία είχε μόνο 200 σπίτια, οι Εβραίοι ήταν 250-300 οικογένειες ενώ υπερτερούσαν οι Έλληνες με 1.000-1.200 σπίτια³⁵. Πάντως είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι από το 1850 μέχρι το 1888 η Καστοριά, λόγω της αυξανόμενης αστυφιλίας, που παρατηρήθηκε στο χώρο της Μακεδονίας, εξαιτίας της ανόδου του εμπορίου, της βελτίωσης των συγκοινωνιών και της ανασφάλειας της υπαίθρου, διπλασίασε τους 5.000 κατοίκους της³⁶.

Ο πρόξενος φιλοξενήθηκε για τρεις μέρες στην οικία του Σκούταρη, ο οποίος απουσίαζε στη Θεσσαλονίκη. Εν τω μεταξύ είχε αποφύγει διακριτικά την πρόταση για φιλοξενία που του έκανε ο Γεώργιος Δαμιανός, με τον γιατρό Φεραίο και τον Ναούμ Αϊβάζη, επειδή στο γενικότερο πνεύμα τρομοκρατίας που επικρατούσε στην περιοχή εξαιτίας των Πηγεωνικών³⁷ γεγονότων, δεν ήθελε η παρουσία του να αποδειχθεί επιζήμια για το Ελληνισμό της πόλης.

Κατά την επίσκεψή του στα σχολεία, συναντήθηκε με τους εφόρους Ναούμ Δράσκα και Χρήστο Τσιάτα, οι οποίοι φοβούμενοι τις τουρκικές αρχές δίστασαν να επισκεφθούν τον πρόξενο στην οικία του. Τα σχολεία και κυρίως των αρρένων είχαν λαμπρό ιδιόκτητο οικοδόμημα σε εξέχουσα τοποθεσία αλλά από εκπαιδευτική άποψη δεν ήταν ακμάζοντα είτε επειδή στον διορισμό του προσωπικού λαμβάνονται υπ' όψιν, ως επί το πλείστον, προσωπικοί λόγοι είτε διότι δεν υπήρχε κατάλληλη επίβλεψη τους.

Ο διοικητής Καστοριάς Αβδουρραχμάν απουσίαζε μεγάλο διάστημα στην Κωνσταντινούπολη και έτσι στην πραγματικότητα την επαρχία διοικούσε ο Οσμάν

³³ Κων. Βακαλόπουλος, *Νεότερη ιστορία της Μακεδονίας (1830-1912)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 177.

³⁴ Ο V. Berard, *Τουρκία και Ελληνισμός*, ό.π., σ. 217, υπολόγιζε τους Τούρκους, μαζί με τους Γιουρούκους και τους Κιρκάσιους, της Καστοριάς στους 1.500.

³⁵ V. Berard, *Τουρκία και Ελληνισμός*, ό.π., σ. 366.

³⁶ Βλ. Β. Γούναρης, «*Δημογραφικές εξελίξεις*», ό.π., τ. Α', σ. 50.

³⁷ Για τα Πηγεωνικά και τις επιπτώσεις τους βλ. Κων. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα 1878-1894, Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηγεώνα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983 και Χρ. Καρδαράς, «Ένα ελληνοτουρκικό διπλωματικό επεισόδιο (1888), Η ανέκδοτη αλληλογραφία του πρόξενου Μοναστηρίου Κων. Πανουριά με τον Αν. Πηγεώνα», *Πρακτικά του ΙΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1997, σ.269-278.

Το οδοιπορικό του πρόξενου του ελληνικού κράτους στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

εφένδης, άνθρωπος χωρίς αρχές, χωρίς πνεύμα δικαιοσύνης, χωρίς ικανότητες, «εις άκρον δωρολήπτης», εξουσιάζοντας με τους μπέηδες, με στόχο την κερδοσκοπία μέσω του εκφοβισμού των κατοίκων.

Και στο σχολικό ζήτημα της Κλεισούρας, οι τουρκικές αρχές μηχανεύονταν τα πάντα κατά των ελληνικών συμφερόντων, για να αποκομίσουν παράνομα κέρδη. Ο Οσμάν Εφένδης ήταν φανερός πολέμιος των ελληνικών συμφερόντων και έτσι ήταν πολύ εύκολο για την ρουμανική προπαγάνδα να τον χρησιμοποιεί ως όργανό της. Βασική αιτία της θλιβερής αυτής κατάστασης για τον ελληνισμό ήταν η αδράνεια του μητροπολίτη και η έλλειψη τολμηρών και αποφασιστικών ενεργειών κατά του καϊμακάμη για την στήριξη των συμφερόντων της κοινότητας, γεγονός που προκαλούσε την επίταση των παρανομιών και της βίας από τις τουρκικές αρχές και την συκοφαντία και διαβολή εκ μέρους των Ελλήνων, που τελικά οδηγούσε στην κακοδαιμονία και στην καταστροφή τους. Από τις συνομιλίες του στην Καστοριά, ο πρόξενος πείσθηκε ότι για την υπεράσπιση των ελληνικών συμφερόντων, και με δεδομένη την αχρειότητα των τουρκικών αρχών, απαιτούνταν και χρηματικές θυσίες, διότι αυτό αποτελούσε το μόνο ισχυρό μέσο πίεσης των αρχών. Αυτό ακριβώς είχαν κάνει τα όργανα της ρουμανικής προπαγάνδας, που είχαν ήδη εξαγοράσει τον διοικητή και κάποιους μπέηδες. Σύμφωνα και με την άποψη των ελλήνων προκρίτων, με ένα ποσό της τάξεως των 100-150 λιρών μπορούσε η ελληνική πλευρά να εξασφαλίσει την συνεργασία των μπέηδων για την καταπολέμηση της ρουμανικής προπαγάνδας στην Κλεισούρα.

Η διοίκηση των σχολικών της επαρχίας Καστοριάς γινόταν ακανόνιστα, επιπόλαια και με ιδιοτέλεια από τον γραμματέα της μητρόπολης. Έτσι, δεν διέθετε στατιστικές πληροφορίες για την κατάσταση των σχολείων αλλά ο πρόξενος συμπέρανε ότι ήταν «οικτρά και πλημμελής». Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι εμφανίστηκαν στον πρόξενο δάσκαλοι, που είχαν έγγραφο διορισμό από την μητρόπολη, και όμως δεν είχαν εγκατασταθεί στις θέσεις τους, τις οποίες καταλάβει άλλοι δάσκαλοι. Η εξαχρείωση είχε φτάσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο διευθυντής του ελληνικού σχολείου διαπληκτίστηκε με τον δάσκαλο στην εκκλησία για το αντίδωρο και ήταν πλέον υπόδικοι για το θέμα. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης, ο πρόξενος θεωρούσε απαραίτητη την παρουσία ενός προσώπου, το οποίο χωρίς να προκαλέσει την δυσπιστία των τουρκικών αρχών, θα διέθετε ζήλο, ικανότητα και ειλικρίνεια, για να εκπληρώσει την δύσκολη αποστολή του. Τέτοιο πρόσωπο

θεωρούσε τον ιεροδιάκονο της μητρόπολης Κορυτσάς, τον οποίο θεωρούσε ικανό, λόγω του υπερβολικού του ζήλου να αφυπνίσει από τον λήθαργο την Μητρόπολη και να εμπνεύσει ζωή και θάρρος στο ελληνικό στοιχείο της Καστοριάς.

Στην επαρχία της Καστοριάς δεν υπήρχαν, όπως στις υπόλοιπες επαρχίες, σχισματικοί. Όπου υπήρχε διαίρεση, είχε καθαρά εθνικό βουλγαρικό χαρακτήρα. Γενικά όμως εκτός από ορισμένα πολύ φανατικά κέντρα, όπως το Απόσκεπο, το Ντίμπενι και το Κωστανέτσι, το βουλγαρικό κίνημα δεν είχε επιτελέσει μεγάλη πρόοδο.

Η Χρούπιστα³⁸

Στη συνέχεια ο πρόξενος επισκέφθηκε την Χρούπιστα, σε υψόμετρο 660 μέτρων, στην οποία σώζονταν ίχνη του αρχαίου Ορεστικού Άργους. Απέιχε μια ώρα από την Καστοριά. Η οδός ήταν καλή αλλά περισσότερο φυσική παρά τεχνητή. Η Χρούπιστα ήταν το κέντρο των λεγόμενων Καστανοχωρίων και είχε αποκτήσει κύρος και οικονομική δύναμη, ώστε να επηρεάζει και τα άλλα γειτονικά χωριά. Έτσι άκμασε ως εμπορικό κέντρο γεωργικών προϊόντων. Ο πληθυσμός του έφτανε τους 5.000 περίπου κατοίκους, από τους οποίους το 1/5 ήταν Τούρκοι. Οι περισσότεροι από τους χριστιανούς ήταν Έλληνες, ενώ υπήρχε μια μικρή ομάδα «ρουμανιζόντων». Μετά το 1870 δημιουργήθηκε και κοινότητα «βουλγαριζόντων» σλαβόφωνων³⁹. Ήταν έδρα υποδιοίκησης επειδή η τοπογραφική της θέση ήταν σημαντική για την γραμμή των μεθωρίων. Στην Χρούπιστα έδρευε ένα τάγμα στρατού (νιζάμ) και διέθετε οργανωμένο στρατόνα και νοσοκομείο.

Τα ελληνικά σχολεία –αρρένων και θηλέων- που είχαν ιδρυθεί από το 1870, ήταν σε καλή κατάσταση και οι μαθητές ανέρχονταν σε περισσότερους από 300 μαθητές. Το 1880 είχε ιδρυθεί ρουμανικό σχολείο, που ύστερα από μία δεκαετία είχε μόνον 26 μαθητές⁴⁰. Σύμφωνα όμως με πληροφορίες των ντόπιων, η ομάδα των «ρουμανιζόντων» δεν ήταν βιώσιμη και είχε δημιουργηθεί από δυσαρεστημένους τοπικούς παράγοντες, οι οποίοι δεν είχαν προσληφθεί στην διοίκηση των κοινών.

³⁸ Τα στοιχεία για την Χρούπιστα βλ. στην ανέκδοτη έκθεση του Γ. Φοντάνα, ΑΥΕ/ ό.π./ αρ. πρ. 638/2-10-1889, σ. 9-10.

³⁹ Στ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 173.

⁴⁰ Κων. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος ελληνισμός*, ό.π., σ. 104.

Το οδοιπορικό του προξένου του ελληνικού κράτους στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

Η Κλεισούρα⁴¹

Ο επόμενος σταθμός της περιοδείας του πρόξενου ήταν η Κλεισούρα (Βλαχοκλεισούρα), σε υψόμετρο 1.180 μέτρων. Η οδός ήταν ημιονική και ομαλή μέχρι τις υπώρειες του όρους της Κλεισούρας. Η απόσταση ήταν τριών ωρών⁴². Η πόλη συγκέντρωνε κυρίως ελληνικό πληθυσμό (περίπου 7.000 κατοίκους), οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν έμποροι⁴³. Κατά την επίσκεψη του προξένου είχε καταστεί το κέντρο πολλών σκανδάλων, επειδή η ρουμανική προπαγάνδα είχε στήσει εκεί προ πολλού το αρχηγείο της. Από τους πρόκριτους της ελληνικής κοινότητας, ο πρόξενος συνάντησε την οικογένεια του Χαιρετούρα και τον γιατρό Αργυρόπουλο, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα φοβισμένος, εξαιτίας της καταδίωξης και της εννιάμηνης φυλάκισης, την οποία είχε υποστεί την προηγούμενη χρονιά, εξαιτίας της ανάμειξής του στα Πηγεωνικά.

Τα ελληνικά σχολεία δεν λειτουργούσαν κανονικά εξαιτίας του αγώνα, που διεξήγαν κατά των οργάνων της ρουμανικής προπαγάνδας, τα οποία απειλούσαν να εισβάλουν και να αρπάξουν τα ελληνικά σχολεία. Σύμφωνα με ρουμανικές στατιστικές, στο ρουμανικό σχολείο αρρένων της Κλεισούρας, που είχε ιδρυθεί 1868 από τον καθοδηγητή της ρουμανικής προπαγάνδας Απ. Μαργαρίτη και στο σχολείο θηλέων, που ιδρύθηκε το 1881, φοιτούσαν το ίδιο έτος 180 συνολικά μαθητές, ενώ το 1890 ο αριθμός μειώθηκε και έφτασε τους 127⁴⁴. Ανάλογη απόπειρα κατάληψης, σύμφωνα με τον πρόξενο, είχαν κάνει και πρόσφατα τα όργανα της προπαγάνδας αλλά είχαν αντισταθεί οι ελληνίδες δασκάλες, οι οποίες έδωξαν *«τους εισβολείς δια των χειρών των και δια ζύλων εκ του ελληνικού σχολείου»*. Πάντως, κυρίαρχο στοιχείο στη ζωή των Ελλήνων ήταν ο φόβος, ώστε, αν και οι περισσότεροι των κατοίκων ανήκαν στην ελληνική μερίδα, σύμφωνα με την άποψη και των ίδιων των *«ρουμανιστών»*, κανείς δεν είχε το ηθικό σθένος να υποστηρίξει τα δίκαιά τους και να αντιπαρατεθεί με τους αντιπάλους τους, οι οποίοι αντίθετα ενεργούσαν, με θάρρος και αποφασιστικότητα. Χαρακτηριστικά, ανέφερε ότι ακόμη και τα εξέχοντα μέλη της ελληνικής κοινότητας, όπως ο ιατρός Αργυρόπουλος, φοβήθηκε να

⁴¹ Τα στοιχεία για την Κλεισούρα βλ. στην ανέκδοτη έκθεση του Γ. Φοντάνα, ΑΥΕ/ ό.π., /αρ. πρ. 638/2-10-1889, σ. 10-14.

⁴² *«Άμα φτάση τις επί του οροπεδίου, έχει ενώπιόν του το Σαριγιόλιον πεδίον μετά των τριών λιμνών και των παρ'αυταίς χωριών. Η πόλις Κλεισούρας κείται προς τα δεξιά επί της ράχως του όρους εντός κοιλώματος»*, βλ. ΑΥΕ/ ό.π., /αρ. πρ. 638/2-10-1889, σ. 11.

⁴³ Κ. Βακαλόπουλος, *Νεότερη Ιστορία, ό.π.*, σ. 177.

⁴⁴ Κων. Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος ελληνισμός, ό.π.*, σ. 104.

οδηγήσει τον πρόξενο στα ελληνικά σχολεία και ήταν φανερό από την στάση του ότι θα προτιμούσε να μην είχε επισκεφθεί την πόλη τους ο πρόξενος.

Γι' αυτό ο Γ. Φοντάνας σημείωνε ότι θεωρούσε εθνική ζημιά την διαχείριση των κοινοτικών υποθέσεων από το συγκεκριμένο πρόσωπο, που δεν διέθετε ούτε την ικανότητα ούτε το απαραίτητο σθένος και επιπλέον, επειδή ήταν ξένος στον τόπο, δεν μπορούσε να ασκήσει επιρροή στους κατοίκους. Η λύση στο πρόβλημα θα ήταν, κατά την άποψή του, η εκλογή στα κοινοτικά καταλληλότερου προσώπου, που θα μπορούσε να συσπειρώσει 8-10 άτομα, τα οποία θα ενεργούσαν τολμηρά και αποφασιστικά.

Το Πισοδέρι⁴⁵

Από την Καστοριά ο πρόξενος επέστρεψε στο Μοναστήρι από το ορεινό χωριό Πισοδέρι, που βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 1.400 μέτρων. Ο δρόμος παρουσίαζε πολλά προβλήματα, ώστε ο πρόξενος σημείωνε χαρακτηριστικά: *«Η οδός μέχρι Φλωρίνης, εγκαταλειφθείσα προ ετών, άνευ τινός επιτηρήσεως, κατέστη εις άκρον δύσβατος και επικίνδυνος εις πολλά μέρη. Αι πλείσται των γεφυρών διατελούσιν εν αθλία καταστάσει. Μία αυτών κατέπεσεν ολίγας ώρας πριν ή διέλθη η άμαξά μου⁴⁶»*. Έτσι, ο πρόξενος αναγκάστηκε να κάνει το μεγαλύτερο μέρος του δρόμου, με πεζοπορία. Το Πισοδέρι ήταν ένα χωριό, που περιλάμβανε 120 οικίες ελληνοβλαχικές και αλβανοβλαχικές, που όλες όμως ήταν «ελληνίζουσες». Αντίθετα από την κατάσταση που επικρατούσε στην Κλεισούρα, το Πισοδέρι ενέπνευσε αισιοδοξία στον πρόξενο, επειδή όλα τα ελληνικά σχολεία, δηλαδή το νηπιαγωγείο, τα δημοτικά, αρρένων και θηλέων, βρισκονταν σε ακμή. Όλοι οι μαθητές μιλούσαν ελληνικά. Πρόκριτοι ήταν οι Δημ. Τσουμπάς, Καραμπατάκης, Νάτσιος Τσάμος, οι αδελφοί Λιάκου και οι αδελφοί Χασοπούλου. Η ρουμανική προπαγάνδα δεν είχε κατορθώσει να διεισδύσει στο Πισοδέρι, που στα τέλη του 19^{ου} αι. ήταν πλέον μια κωμόπολη με 2.000 περίπου κατοίκους, στην οποία λειτουργούσε ελληνικό αρρεναγωγείο και μεγαλοπρεπέστατο παρθενγωγείο⁴⁷, στα οποία φοιτούσαν περίπου 200 μαθητές⁴⁸.

⁴⁵ Τα στοιχεία για το Πισοδέρι βλ. στην ανέκδοτη έκθεση του Γ. Φοντάνα, ΑΥΕ/ ό.π., /αρ. πρ. 638/2-10-1889, σ. 14-16.

⁴⁶ ΑΥΕ/ ό.π., /αρ. πρ. 638/2-10-1889, σ. 15.

⁴⁷ Στ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα*, ό.π., σ. 155.

⁴⁸ Στ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα*, ό.π., σ. 225.

Το οδοιπορικό του πρόξενου του ελληνικού κράτους στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

Η Φλώρινα⁴⁹

Μετά το Πισοδέρι, ο πρόξενος έφθασε στη Φλώρινα, πρωτεύουσα του ομώνυμου καζά, που είχε 10.000 περίπου κατοίκους, από τους οποίους το μεγαλύτερο μέρος (6.500) ήταν μουσουλμάνοι, οι 500 εξαρχικοί και οι υπόλοιποι Έλληνες⁵⁰. Το 1890, σύμφωνα με τον Γ. Φοντάνα, η χριστιανική συνοικία της Φλώρινας αποτελείτο από 500 σπίτια (Έλληνες⁵¹), ενώ την μουσουλμανική συνοικία την αποτελούσαν 1.500 σπίτια (Αλβανοί και Σλάβοι). Πάντως, η πόλη της Φλώρινας, λόγω της προϊούσας αστυφιλίας που εκδηλώθηκε στα τέλη του 19^{ου} αι., αύξησε τον πληθυσμό της και έτσι από 10.000 κατοίκους το 1888, το 1908 έφτασε τους 12.000 κατοίκους⁵².

Όσον αφορά στην εκπαιδευτική κατάσταση των Ελλήνων, το φθινόπωρο του 1889, το παρθεναγωγείο και το νηπιαγωγείο της πόλης λειτουργούσαν κανονικά αλλά τα σχολεία των αρρένων παρέμεναν κλειστά και δεν είχαν αρχίσει τα μαθήματά τους, ενώ οι πρόκριτοι κι οι έφοροι, τους οποίους επεχείρησε να συναντήσει ο πρόξενος, ώστε να τους ενεργοποιήσει, απουσίαζαν στο τρύγο.

Γενικά την διοίκηση των κοινοτικών της Φλώρινας χαρακτήριζε «άκρα αβελτηρία», εξαιτίας της αντιπαλότητας και της αντιδικίας των εφόρων, που ήταν ο Γεώργιος Τάγας, ο Θεόδωρος Φιλιππίδης και ο Βασίλειος Τράικος. Για τον λόγο αυτό η Φλώρινα είχε καταστεί θέατρο σκανδάλων και κομματισμών και έτσι ελάχιστη πρόοδος είχε επιτευχθεί στα ελληνικά γράμματα. Ο πρόξενος δεν δίστασε να αναφέρει ότι η υπεροχή του ελληνικού στοιχείου έναντι των βουλγαριστών δεν οφειλόταν στους ίδιους, αλλά κυρίως στις διώξεις που υφίσταντο οι τελευταίοι από τον πανίσχυρο Ιζέτ πασά, κάτοικο της Φλώρινας και από τον Μουφτή, οι οποίοι, εμπόδιζαν τους «βουλγαριστές» να ανεγείρουν βουλγαρικό ναό.

Η μητρόπολη αποτελούσε θέαμα οικτρό και πενιχρό. Ο μητροπολίτης, που, κατά κοινή ομολογία, δεν διέθετε ιδιαίτερες ικανότητες, δεν παρουσίαζε καμιά δραστηριότητα, αδιαφορώντας τελείως για την εθνική υπόθεση.

⁴⁹ Τα στοιχεία για την Φλώρινα βλ. στην ανέκδοτη έκθεση του Γ. Φοντάνα, ΑΥΕ/ ό.π., /αρ. πρ. 638/ 2- 10-1889, σ. 16-17.

⁵⁰ Στ. Παπαδόπουλου, ό. π., σ. 152 και Χαρ. Πούλιου, *Διοικητική διαίρεσις, ό.π.*, σ. 165.

⁵¹ Ο V. Berard, ό.π., σ. 357, γράφει χαρακτηριστικά: «Την μουσουλμανική πόλη την αποτελούν 1.500 σπίτια, που τα κατοικούν Αλβανοί και Σλάβοι προσήλυτοι και εκατό τουρκικές οικογένειες. Η χριστιανική συνοικία 500 σπίτια... Αυτοί δηλώνουν Έλληνες και μιλούν ελληνικά. Η βουλγαρική προπαγάνδα αφύπνισε μόνο 200-300 πατριώτες, λυσσαλέους, όπως όλοι οι Βουλγαρομακεδόνες».

⁵² Βλ. Β. Γούναρης, «Δημογραφικές εξελίξεις», ό.π., τ. Α', σ. 50.

Συμπεράσματα

Μέσα από την μελέτη των εκθέσεων του προξένου Γ. Φοντάνα προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα για την κατάσταση του Ελληνισμού της Β.Δ. Μακεδονίας:

1. Το οδικό δίκτυο, που συνέδεε τις σημαντικότερες πόλεις της Β.Δ. Μακεδονίας, βρισκόταν σε καλή κατάσταση, κυρίως χάρη στις ενέργειες ικανών Τούρκων αξιωματούχων. Όσο για τους δρόμους, που συνέδεαν ορεινά χωριά, τα προβλήματα και οι ελλείψεις ήταν πάρα πολλές, σε τέτοιο βαθμό που τα καθιστούσαν απρόσιτα.
2. Ως προς την επικράτηση του ελληνικού στοιχείου στα νότια και του σλαβικού στοιχείου στα βόρεια, επιβεβαιώνεται η θεωρία των τριών πληθυσμιακών ζωνών⁵³. Στην πραγματικότητα ο αγώνας μεταξύ των Ελλήνων και των Σλάβων γινόταν για την επικράτηση στη μεσαία ζώνη.
3. Η βουλγαρική και η ρουμανική προπαγάνδα και η αλβανική κίνηση, επιδιώκοντας να πλήξουν τα ελληνικά συμφέροντα, προσπαθούσαν να περιορίσουν την ελληνική παιδεία, με την ίδρυση βουλγαρικών, ρουμανικών και αλβανικών σχολείων.
4. Οι ελληνικές κοινότητες υπέφεραν από έντονες διαμάχες, εξαιτίας της αντιπαλότητας των προκρίτων, οι οποίοι κινούμενοι από προσωπικά και ιδιοτελή κίνητρα ζημίωναν τα εθνικά συμφέροντα.
5. Οι πρόξενοι του ελληνικού κράτους, στα πλαίσια της ευρύτερης αντιπαράθεσης των δύο κέντρων του Ελληνισμού- Αθήνας και Κωνσταντινούπολης - απέδιδαν τις ευθύνες για την αποδυνάμωση του εθνικού αγώνα στη Μακεδονία στην αδράνεια και την ανικανότητα των ιεραρχών του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Και φυσικά, οι μητροπολίτες στις αναφορές τους προς το Πατριαρχείο ανταπέδιδαν, κατηγορώντας τους προξένους για υπερβολικό ζήλο και άμετρη ανάμειξη στα εσωτερικά των κοινοτήτων, που τελικά προκαλούσε ζημιά στην εθνική υπόθεση. Ορισμένοι μητροπολίτες, συνειδητοποιώντας τον κίνδυνο, που απειλούσε τον ελληνισμό, από την δράση ξένων προπαγανδιστικών κινήσεων, επεδίωξαν την συνεργασία με τους προξένους του ελληνικού κράτους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως οι μητροπολίτες αρνήθηκαν να παραχωρήσουν την εξουσία σε θέματα που ανήκαν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Στην πραγματικότητα, η σύγκρουση προξένων και μητροπολιτών δεν ήταν παρά το αποτέλεσμα της διαφοράς πολιτικής

⁵³ Για την θεωρία των τριών πληθυσμιακών ζωνών στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας, στα τέλη του 19ου αι., βλ. E.Kofos, «Dilemmas and orientations of Greek policy in Macedonia: 1878-1886», *Balkan Studies*, 21/1, σ. 48-49.

Το οδοιπορικό του προξένου του ελληνικού κράτους στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

αντίληψης, που είχαν η Αθήνα και η Κωνσταντινούπολη στα ζητήματα διαχείρισης της τύχης των υπόδουλων Ελλήνων⁵⁴. Ήταν φανερό ότι επρόκειτο για μια ακόμη πτυχή της σύγκρουσης της εθνικής πολιτικής του ελληνικού κράτους και του οικουμενικού πνεύματος του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης.

Christos Kardaras

The travelling reports of the Consul of the Greek State G. Fontanas in the N.W. of Macedonia during the end of the 19th century

Summary

In the autumn of 1889 G. Fontanas, Consul of the Greek State at Monasterion (Vitolia), following the orders of the Minister of Foreign Affairs Stephanos Dragumis, toured important towns of the administrative district (vilayet) of Monasterion, in order to make a first hand evaluation of the problems and the general situation of the Greek populations living there. Specifically, the Consul visited important towns such as Krusuvo, Korytsa, Kastoria, Hrupitsa, Kleisura, Pisoderi and Florina. The information gathered from the unpublished reports of the experienced diplomat, which were found at the Archives of the Greek Ministry of Foreign Affairs, is very important and it greatly contributes to our understanding and knowledge of the situation of the Greeks living in the area during this period. Specifically, the reports focus on I. the description of the roads of N.W Macedonia, II. the ethnic identity of the population, III. the activities of foreign agents, such as the Rumanian propaganda, the Albanian movement and the activities of the Bulgarian Exarchate among the Greek populations, IV. the educational situation of the Greeks living there and the existence of Roumanian, Albanian and Bulgarian schools V. the internal disputes that plagued the Greek communities and VI. the wariness of the local inhabitants towards the Greek Consul, due to the ingrained fear of the agents of the various propaganda movements that were active in the broader area. Finally, the suggestions of G. Fontanas to the government of Harilaos Trikoupi for the strengthening of the morale of the Greeks of N.W of Macedonia have been pinpointed and recorded.

⁵⁴ Βλ. Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 211-233 και Ε. Κοφός, Patriarch Joachim III, ό.π., σ. 107-120.